

DOI: 10.21564/2786-7811.1.319560

КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЗА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РОКІВ

Козаченко Анатолій Іванович,
доцент, завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін,
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-4568-7964

E-mail: a.i.kozachenko@ukr.net

Анотація. У статті проаналізовано законодавчі акти та конституційні проекти доби національно-визвольної революції 1917-1921 рр. з питань регулювання діяльності органів місцевого самоврядування. Джерелами конституювання місцевого самоврядування стали демократичні конституції країн Європи і США, а також конституційні ідеї, що спирались на національний державно-правовий досвід. Згідно проектів Конституцій УНР система місцевого самоврядування будувалася на основі етнографічного принципу адміністративно-територіального поділу з урахуванням інтересів національних меншин. Вона мала діяти на основі демократичних принципів самоврядування. Спроби конституційного закріплення місцевого самоврядування за доби УНР свідчать про історичне прагнення українського народу до побудови демократичної, правової, соціальної держави та громадянського суспільства на засадах європейського конституціоналізму.

Процес конституювання національної системи місцевого самоврядування за доби національно-визвольної революції 1917-1921 рр. відбувався за умов військової агресії більшовицької Росії проти України, політичної та соціально-економічної нестабільності. Негативні наслідки мала зміна влади в Україні, що вимагало корегування державної політики з питань законодавчого регулювання системи місцевого самоврядування.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Українська Центральна Рада, конституція, місцеве самоврядування, децентралізація, адміністративно-територіальний поділ.

CONSTITUTIONAL REGULATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT ACTIVITIES DURING THE NATIONAL LIBERATION REVOLUTION OF 1917-1921

Anatoliy I. Kozachenko,

Assistant Professor, Head of the Department of Theoretical Legal Subjects,
Poltava Law Institute Yaroslav Mudryi National Law University

ORCID: 0000-0002-4568-7964

E-mail: a.i.kozachenko@ukr.net

Summary. The article analyzes legislative acts and constitutional projects of the period of the National Liberation Revolution of 1917-1921 on issues regarding the activities of local self-government bodies. The democratic constitutions of the countries of Europe and the USA, as well as constitutional ideas based on the national state and legal experience, became the sources of establishing the local self-government. In compliance with the drafts of the Constitutions of the Ukrainian People's Republic, the system of local self-government was designed according to the ethnographic principle of administrative and territorial division, given the national minorities' interests. It was supposed to function based on democratic principles of self-government. Attempts to constitutionally consolidate local self-government during the period of the Ukrainian People's Republic are indicative of the historical aspiration of the Ukrainian people to build a democratic, legal, social state and civil society based on European constitutionalism.

The process of developing the national system of local self-government during the National Liberation Revolution of 1917-1921 proceeded amid the military aggression of Bolshevik Russia against Ukraine as well as political and socio-economic instability. The change of power in Ukraine had a detrimental effect, which required

the adjustment of the state policy on issues regarding the legislative regulation of the local self-government system.

Key words: Ukrainian People's Republic, Ukrainian Central Council, constitution, local self-government, decentralization, administrative and territorial division.

Постановка проблеми. Революція Гідності 2013-2014 рр. стала каталізатором реформ кінцевою метою яких є формування сучасної європейської моделі конституціоналізму в Україні. Важливою складовою цього процесу є реформа місцевого самоврядування, яка має забезпечити децентралізацію влади та формування громадянського. Актуальність теми полягає у тому, що досвід проведення реформи місцевого самоврядування доби національно-визвольної революції 1917-1921 рр. за умов військової агресії більшовицької Росії проти Української Народної Республіки (далі – УНР) може бути корисним у наш час за умов повномасштабної війни Російської Федерації проти України.

Стан опрацювання обраної проблематики, аналіз останніх публікацій та досліджень. Вітчизняними науковцями розглядалися окремі питання конституційного закріплення місцевого самоврядування за доби УНР, здебільшого, у контексті діяльності Української Центральної Ради (далі – УЦР). До зазначеної проблеми зверталися І. Бойко, В. Верстюк, І. Верховцева, В. Гвоздик, В. Гончаренко, В. Єрмолаєв, О. Копиленко, М. Мірошніченко, О. Мироненко, В. Румянцев, Б. Тищик.

Мета статті полягає у проведенні аналізу конституційних законодавчих актів та конституційних проєктів доби національно-визвольної революції 1917-1921 рр. з питань регулювання діяльності органів місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. Україна мала багатовіковий національний досвід організації самоврядування. Фундаментальні положення щодо демократичних принципів запровадження місцевого самоврядування в Україні сформулював засновник новітнього вітчизняного

конституціоналізму М. Драгоманов. Конституційні ідеї М. Драгоманова набули розвитку у працях М. Грушевського, який розробив засади теорії демократичної, соціальної, правової держави, яка спирається на національно-персональну автономію та місцеве самоврядування.

Після лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд Росії розпочав реформу місцевого самоврядування. 21 травня 1917 р. він санкціонував «Тимчасові правила про вибори губернських і повітових земських гласних», які вводилися у дію «Постановою Тимчасового уряду про вибори губернських і повітових земських гласних» [1]. Законодавство Тимчасового уряду запроваджувало демократичну виборчу систему та суттєво розширювало повноваження органів земського самоврядування. Вибори земських гласних відбулися у серпні-вересні 1917 р. Реформовані органи земського самоврядування діяли на території Правобережної України до ліквідації більшовицькою Росією на початку 1920 р.

Земське і міське самоврядування всебічно підтримувало політику УЦР. З огляду на це, очільники УЦР вважали, що за допомогою самоврядування Україна зможе відновити власну державність [2, с. 84]. Водночас серед національних політичних партій і громадських організацій не існувало одностайності щодо формування в Україні нової системи місцевого самоврядування. Провідні політичні партії, котрі мали найчисельніші фракції у складі УЦР не мали чіткої програми запровадження нової системи місцевого самоврядування. Тому навесні 1917 р. УЦР намагалася залучати до процесу державотворення й інші демократичні органи самоврядування та громадські об'єднання, які претендували на владу в регіонах.

20 червня 1917 р. УЦР створила конституційну комісію для підготовки проекту Конституції України. До комісії увійшли члени УЦР, що репрезентували переважно ліво-центристські політичні партії та громадські організації [3, с. 107]. 29 липня 1917 р. УЦР затвердила розроблений конституційною комісією перший проект тимчасової малої Конституції України – «Статут вищого управління України». Він закріплював автономний державно-правовий статус

України у складі федеративної Росії та тимчасові вищі органи державної влади – Українську Центральну Раду і Генеральний Секретаріат. Але положень про систему місцевого самоврядування проєкт конституції не передбачав.

Після ухвалення III Універсалу УЦР 7 листопада 1917 р. конституційна комісія відновила роботу над розробкою проєкту конституції. Члени комісії підтримували необхідність закріплення у конституції демократичної системи самоврядування, адже III Універсал містив наказ Генеральному Секретаріату щодо проведення реформи місцевого самоврядування [3, с. 401]. При підготовці проєкту конституції комісія керувалася рекомендаціями М. Грушевського стосовно статусу УНР, політичного режиму та вищих органів державної влади.

10 грудня 1917 р. УЦР розглянула проєкт Конституції УНР, який містив окремі статті, присвячені місцевому самоврядуванню. Так за ст. 6 УНР «надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації» [4, с. 5]. Діяльність місцевого самоврядування врегульовувала ст. 23 IV розділу «Органи власті Української Республіки». У ній зазначалося, що «справи місцеві порядкують виборні ради і управи громад, волостей і земель» [4, с. 7]. За ст. 9 громадяни УНР отримували рівні виборчі права незалежно від статі, походження, освіти чи майнового цензу. Згідно ст. 23 органи місцевого самоврядування у своїй діяльності «не можуть бути обмежені або стиснені ніякими виконавчими органами Республіки» [4, с. 7]. Проєкт передбачав судові гарантії діяльності місцевого самоврядування. Право скасовувати постанови органів самоврядування, що суперечили Конституції, належало Генеральному суду УНР [4, с. 10].

З метою розширення кола суб'єктів законодавчої ініціативи, проєкт Конституції УНР 1917 р. визнавав за місцевим самоврядуванням право законодавчої ініціативи. Ст. 37 надавала місцевому самоврядуванню, що налічувало не менше 100 тис. виборців вносити законопроєкти до парламенту – Всенародних Зборів [4, с. 8].

Важливою складовою проєкту Конституції УНР 1917 р. щодо врегулювання діяльності місцевого самоврядування став розділ VIII «Національні організації», в основу якого було покладено ідею М. Грушевського про «принципи екстериторіальної національно-персональної автономії» [5, с. 40]. Стаття 67 передбачала фінансування Національних Союзів – органів, що забезпечували національно-персональну автономію національних меншин, за рахунок державного бюджету та бюджету місцевого самоврядування. Конфлікти між Національними Союзами та органами місцевого самоврядування мали вирішуватися у судовому порядку [4, с.11]. Зазначені норми набули чинності з прийняттям «Закону про національно-персональну автономію» (ст. 5, 10) від 9 січня 1918 р. [4, с. 99]. Отже, проєкт Конституції УНР 1917 р. спирався на національні державно-правові традиції та демократичні принципи організації місцевого самоврядування, передбачав запровадження нового адміністративно-територіального поділу і нової системи самоврядування, враховував принципи екстериторіальної національно-персональної автономії.

Прийнятий за умов військової агресії більшовицької Росії IV Універсал УЦР від 9 січня 1918 р. проголошував необхідність проведення реформи місцевого самоврядування суверенної УНР. 10 лютого 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР (далі – РНМ) прийняла постанову щодо необхідності підготовки законопроєкту про нову систему місцевого самоврядування з урахуванням адміністративно-територіального поділу УНР на землі [4, с. 163]. 6 березня 1918 р. УЦР ухвалила Закон УНР «Про адміністративно-територіальний поділ України», що передбачав «заведення нових органів самоврядування і влади» у зв'язку із ліквідацією губерній, повітів та волостей і запровадження поділу території УНР на землі. Згідно ст. 2 зазначеного закону територія УНР складалася із 29 земель та трьох міст – Києва, Харкова і Одеси [4, с. 181-182]. В основу адміністративно-територіального поділу УНР було покладено етнографічний принцип, враховано особливості історичного та соціально-економічного розвитку регіонів України.

29 квітня 1918 р. УЦР розглянула проєкт Конституції УНР – «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». Після обговорення, УЦР схвалила проєкт, але, як відомо, чинності Конституція УНР 1918 р. не набула [6, с. 70].

Конституція УНР 1918 р. не передбачала окремого розділу про діяльність місцевого самоврядування. Концептуальне положення щодо діяльності місцевого самоврядування на принципах децентралізації містила стаття 5, яка проголошувала: «УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації» [4, с. 330]. На погляд М. Мірошниченко, зазначена конституційна норма свідчить про те, що характер взаємовідносин між вищими органами державної влади і місцевим самоврядуванням будується наступним чином: «не державна влада віддає свої повноваження на місця, навпаки, самоврядні інститути влади на місцях не перешкоджають органу центральної влади у межах повноважень, визначених Статутом, порядкувати «всіма справами, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої самоуправи» [7, с. 54]. Громадяни УНР, яким на день виборів виповнилося 20 років, отримували рівні виборчі права незалежно від статі, походження, освіти та майнового цензу (ст. 11-12) [4, с. 331].

За ст. 26 Конституції УНР 1918 р. органами місцевого самоврядування України проголошувалися виборні ради і управи громад, волостей та земель. Конституція не містила переліку повноважень органів місцевого самоврядування окрім того, що їм мала належати вся повнота влади на місцях [4, с. 332]. Уряд УНР контролював і координував дії місцевого самоврядування, але не втручався у його діяльність [4, с. 334]. Конфлікти між місцевою адміністрацією та самоврядуванням вирішуються Судом УНР. Згідно ст. 39 органам місцевого самоврядування, які об'єднували не менше 100 тисяч виборців належало право законодавчої ініціативи [4, с. 333]. Але, як відомо, інститут законодавчої ініціативи місцевого самоврядування розвитку не набув.

Правовим джерелом Розділу VII «Національні Союзи» став «Закон про національно-персональну автономію», який спираючись на принципи

екстериторіальної національно-персональної автономії врегулював відносини між Національними Союзами – самоврядними інститутами національних меншин, з одного боку, та органами державної влади і місцевого самоврядування, з іншого [4, с. 335].

Отже, Конституція УНР 1918 р. враховувала основні демократичні принципи місцевого самоврядування. Вона передбачала трирівневу систему самоврядування, демократичну виборчу систему. Керуючись принципом децентралізації, органи місцевого самоврядування отримували владу на місцях. Конституція передбачала судові гарантії діяльності місцевого самоврядування, спиралася на принципи екстериторіальної національно-персональної автономії.

Слід визнати, що Конституція УНР 1918 р. містила прогалини щодо врегулювання місцевого самоврядування. Так, зокрема, вона не встановлювала статус місцевих рад як розпорядчих органів та управ – виконавчих органів самоврядування. У Конституції відсутні норми щодо виборчої системи, терміну повноважень депутатів місцевих рад, розподілу повноважень між органами самоврядування земель, волостей і громад, формування бюджету місцевого самоврядування. Проте такі недоліки можна пояснювати тим, що роботу над підготовкою проєкту Конституції УНР не було завершено.

«Закони про тимчасовий державний устрій України» 1918 р. П. Скоропадського не врегулювали діяльність місцевого самоврядування. За доби гетьманату уряд ухвалив низку нормативно-правових актів, котрі обмежували повноваження органів самоврядування. Так, на підставі закону від 29 червня 1918 р. губернські старости могли розпускати волосні земські збори і управи з огляду на «шкідливе для місцевого господарства ведення справ» або «зловмисний характер постанови зборів» [8, с. 95].

16 вересня 1918 р. гетьман затвердив «Закон про переведення виборів губерніяльних і повітових земських гласних», а 2 жовтня – «Тимчасовий Статут Міських Дум та переведення виборів Гласних цих Дум», згідно яких земські і міські вибори мали бути не всезагальними і не рівними, в їх основу покладено

поділ виборців на курії за майновим цензом. Законодавство передбачало запровадження мажоритарної виборчої системи [9; 10, с. 59].

Підготовлений за доби гетьманату Української Держави урядовий проєкт конституції «Основні Закони Української Держави» у 5 розділі містив положення про діяльність місцевого управління та самоврядування. Згідно ст. 74 органи місцевого самоврядування мали складатися із обласних, земських, повітових, волосних та сільських зібрань і управ. Зібрання органів місцевого самоврядування повинні формуватися шляхом прямих і таємних виборів (ст. 75). Стаття 83 передбачала, що органи центрального управління на місцях повинні здійснювати нагляд за законністю діяльності місцевого самоврядування. Проєкт Основних Законів не передбачав судового механізму захисту прав самоврядування, не встановлював його організаційну та матеріально-фінансову самостійність [11, с. 70, 73].

Законодавство доби гетьманату Української Держави не відповідало демократичним принципам місцевого самоврядування. Це пояснюється наступним чином: 1) намаганням гетьманського уряду подолати системні кризові явища в організації державної влади; 2) політичною нестабільністю; 3) тимчасовим характером законодавства.

Директорія УНР у процесі конституювання нової організації державної влади спиралася на державотворчий досвід УЦР. Ухвалений Трудовим конгресом 28 січня 1919 р. Закон «Про форму влади в Україні» містив положення про те, що місцева адміністрація повинна працювати «під контролем повітових і губернських трудових рад, обраних пропорційно від робітників та селян». Як зазначає І. Бойко, Трудовий конгрес обрав компромісний варіант організації влади на місцях: відмовився від «робітничої диктатури», але погодився на класовий, «трудовий принцип» влади [12, с. 346].

30 серпня 1920 р. Рада Міністрів створила урядову комісію для розробки проєкту Конституції УНР. Але за умов чергової агресії більшовицької Росії уряд С. Петлюри не зміг санкціонувати та ввести у дію підготовлений комісією

«Основний державний закон УНР» [6, с. 92]. Розробники проекту Конституції УНР 1920 р. не відмовилися від етнографічного принципу адміністративно-територіального поділу України на землі. Але на відміну від проекту Конституції УНР 1918 р. за артикулом 4 територія України мала складатися із 10 земель [6, с. 95]. Землі могли претендувати на автономний державно-правовий статус у складі УНР, міста Київ, Харків та Одеса отримували особливий статус [6, с. 95].

Діяльність місцевого самоврядування врегульовував розділ VII проекту «Основного державного закону УНР» 1920 р. Арт. 133 встановлював функціонування місцевого самоврядування у таких адміністративно-територіальних одиницях: громада, волость, повіт, містечко і місто [6, с. 115]. Органи місцевого самоврядування громад, волостей, містечок і міст повинні були обиратися шляхом загальних, рівних, прямих виборів, таємним голосуванням за пропорційною виборчою системою з урахуванням цензу осілості [6, с. 115]. Органи самоврядування повітів та земель мали обиратися загальними, рівними, непрямими виборами, шляхом таємного голосування громадами, волостями, містечками і містами за пропорційною виборчою системою [6, с. 95].

Спираючись на принципи децентралізації, проект Конституції УНР 1920 р. не допускав підпорядкування органів місцевого самоврядування по вертикалі та проголошував автономію самоврядування у стосунках із місцевою адміністрацією. Проте згідно арт. 135 місцеве самоврядування мусило виконувати розпорядження державної адміністрації. Обсяг повноважень місцевого самоврядування арт. 133 встановлював наступним чином: «вирішення питань про місцеві добра і потреби в межах своєї території» [6, с. 115]. Органи самоврядування мали право встановлювати місцеві податки, могли захищати порушені права у Найвищому Адміністративному Суді. У арт. 133 зазначалося, що діяльність місцевого самоврядування буде врегульовано окремим законом [6, с. 114].

Отже, проєкт «Основного державного закону УНР» 1920 р., як і проєкт Конституції УНР 1918 р. враховував основні демократичні принципи місцевого самоврядування. Конституція УНР 1920 р. передбачала складну чотирирівневу систему місцевого самоврядування та дворівневу систему муніципального самоврядування. Формування органів самоврядування здійснювалося шляхом демократичних виборів за пропорційною виборчою системою. Керуючись принципом децентралізації, органи місцевого самоврядування отримували всю повноту влади на місцях. Конституція УНР 1920 р. передбачала судові гарантії діяльності місцевого самоврядування. Водночас, «Основний державний закон УНР» 1920 р. містив низку прогалин щодо врегулювання місцевого самоврядування. Так, зокрема, він не унормовував статус місцевих рад як розпорядчих органів та управ – виконавчих органів самоврядування. Конституція УНР 1920 р. не встановлювала термін повноважень депутатів місцевих рад, не врегульовувала розподіл повноважень між органами самоврядування. Проте такі прогалини пояснюються тим, що детальніше діяльність місцевого самоврядування мала бути закріплена спеціальним законом. Порівнюючи «Основний державний закон УНР» 1920 р. із Конституцією УНР 1918 р. у частині закріплення місцевого самоврядування, слід зазначити, що для нього характерна чіткіша правова визначеність та завершеність конституційно-правових норм.

Восени 1918 р. розпочався процес формування державності на території Західної України. 1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада ухвалила «Відозву до українського народу», якою проголосила незалежність Української держави. Згідно Відозви влада на місцях переходила до українських органів самоврядування та міліції. Прийнята 13 листопада 1918 р. Українською Національною Радою мала конституція – «Тимчасовий Основний закон ЗУНР» не врегульовувала діяльність місцевого самоврядування. Правовою основою діяльності державних повітових комісарів на місцях та органів місцевого самоврядування став Закон «Про тимчасову адміністрацію областей

Західноукраїнської Народної Республіки» від 16 листопада 1918 р. За цим законом передбачалася діяльність повітового, міського та сільського самоврядування. Органами самоврядування були виборні повітові національні ради, міські та громадські прибічні ради та їхні комітети. Повітові національні ради виконували дорадчі функції при державних повітових комісарах [13, с. 170]. Уряд ЗУНР надавав можливість представникам національних меншин зберігати за собою посади в органах місцевого самоврядування за умови складання присяги на вірність українській державі. З метою уніфікації місцевого самоврядування ЗУНР і УНР Українська Національна Рада розпочала роботу над законопроектом про повітові трудові ради, представництво у яких мало належати робітникам і селянам. Однак завершити підготовку такого закону не вдалося [13, с. 190].

Висновки та пропозиції. Таким чином, джерелами конституювання місцевого самоврядування за доби національно-визвольної революції 1917-1921 рр. стали демократичні конституції країн Європи і США, а також конституційні ідеї, що спиралися на національні традиції та власний державно-правовий досвід України. Аналіз конституційних законодавчих актів та конституційних проєктів дає підстави стверджувати, що в основу системи місцевого самоврядування було покладено етнографічний принцип адміністративно-територіального поділу у поєднанні з урахуванням інтересів національних меншин. Передбачена проєктами конституцій система місцевого самоврядування спиралася на такі демократичні принципи самоврядування як децентралізація, законність, колегіальність, виборність, організаційна та матеріально-фінансова самостійність у межах визначених повноважень, поєднання державних і місцевих інтересів, державна підтримка місцевого самоврядування, судовий захист прав самоврядування. Зазначені принципи характерні для сучасної демократичної організації місцевого самоврядування. Спроби конституційного закріплення системи місцевого самоврядування за доби УНР засвідчують історичне прагнення українського народу до побудови демократичної, правової,

соціальної держави та громадянського суспільства на засадах європейського конституціоналізму.

Процес конституювання національної системи місцевого самоврядування за доби національно-визвольної революції 1917-1921 рр. відбувався за умов військової агресії більшовицької Росії проти України, політичної та соціально-економічної нестабільності. Негативні наслідки мала зміна влади в Україні, що вимагало корегування державної політики з питань законодавчого регулювання системи місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон і наказ про вибори у повітове і губернське земство. Полтава : Друкарня І.Л. Фрішберга, 1917. 38 с.
2. Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради. Київ : «Україна», 1992. 204 с.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : У 2-х т. Т. 1. (4 березня – 9 грудня 1917 р.). Ред. кол. В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк та ін. Київ: Наукова думка, 1996. 587 с.
4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : У 2-х т. Т. 2. (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). Ред. кол. В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк та ін. Київ: Наукова думка, 1996. 421 с.
5. Мірошніченко М. «Закон про національно-персональну автономію» Української Народної Республіки: історичне значення для сучасної конституційно-правової практики України. *Право України*. 2017. № 3. С. 38-45.
6. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. Київ: Знання, 1993. 192 с.
7. Мірошніченко М. Ідея конституційної держави в стратегії державотворення за доби Української Народної Республіки. *Право України*. 2017. № 11. С. 48-57.

8. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920 рр.: Центральна Рада. Гетьманат. Директорія : навч. посіб. Київ : Либідь, 1997. 208 с.
9. Закон про переведення виборів губерніальних і повітових земських гласних. *Державний вісник*. 1918. 21 вер.
10. Харченко Т.О. Перегляд муніципального законодавства у 1917-1918 роках (історико-правовий аналіз). *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 56-60.
11. Єфремова Н.В. Нові погляди щодо оцінки проектів конституції Української Держави П. Скоропадського. *Революція в Україні у XX – XXI століттях: співзвуччя епох. Матеріали I Міжнародної наукової конференції*. Одеса, 2005. С.66-73.
12. Бойко І.Й. Конституційні традиції в УНР за Директорії. *Конституційна традиція української державності*. Відп. ред. С. Головатий. Київ: «Право України», 2021. С. 344-349.
13. Тищик Б.Й. Західно Українська Народна Республіка (1918-1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.